પ્રકરણ ૮

વિવિધતામાં એકતા અથવા 'એકમાં અનેક'

હે ઈશ્વર! મારી આ પ્રાર્થના સ્વીકાર કરો કે હું વિવિધતામાં એકતાના સ્પર્શનો આનંદ કદી ગુમાવું નહીં.

— - રવીન્દ્રનાથ ટાગોર

..... વિવિધતામાં એકતાનો સિધ્ધાંત હંમેશાથી ભારત માટે સ્વાભાવિક રહ્યો છે અને તે તેની પ્રકૃતિ અને અસ્તિત્વ માટે આવશ્યક છે. એકમાં અનેકનો આ ભાવ ભારતને તેના સ્વભાવ અને સ્વધર્મની નિશ્ચિત પાયો પર સ્થાપિત કરશે.

— શ્રી અરવિંદ

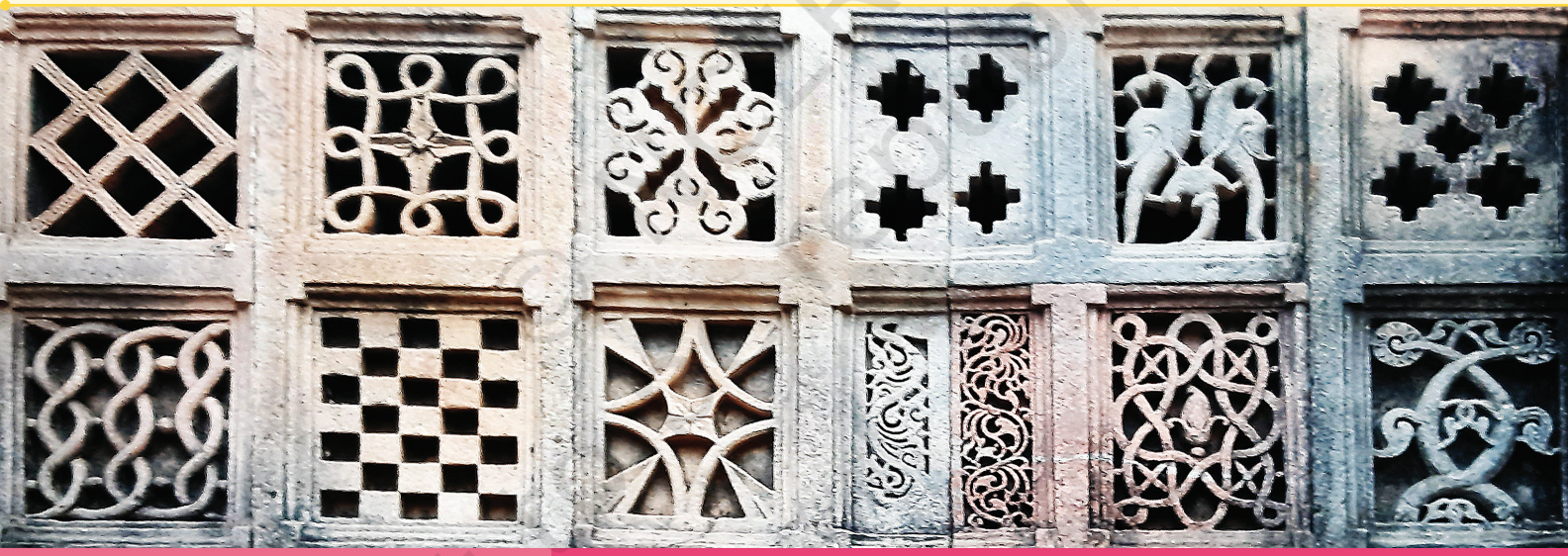

મહત્વ પૂર્ણ પ્રશ્નો ?

1. ભારતીય પરિપ્રેક્ષ્યમાં 'વિવિધતામાં એકતા'નો શું અર્થ છે?
2. ભારતની વિવિધતાના કયા પાસાં સૌથી વધુ નોંધપાત્ર છે?
3. આપણે વિવિધતામાં રહેલી એકતાનું કેવી રીતે નિરીક્ષણ કરી શકીએ?

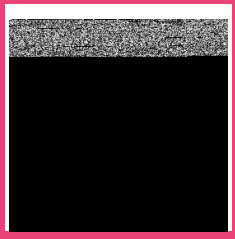

© NCERT not to be republished

સમૃદ્ધ વિવિધતા

જો તમે ભારતમાં ટ્રેન દ્વારા મુસાફરી કરો છો, તો તમે ફક્ત બદલાતા લેન્ડસ્કેપ્સ જ નહીં જોશો પણ વિવિધ પ્રકારના કપડાં અને ખોરાકનો પણ અનુભવ કરશો. વધુમાં, તમે પરિચિત અને અજાણ્યા ભાષાઓ સાંભળશો અને વિવિધ લિપિઓ જોશો. તમારા વિસ્તારમાં પણ તમને ભારતના વિવિધ ભાગોમાંથી આવતા વિવિધ રિવાજો અને પરંપરાઓ ધરાવતા લોકો મળશે. આ ભારતની સમૃદ્ધ વિવિધતા છે અને આ સામાન્ય રીતે પહેલું પાસું છે જે આપણા દેશની મુલાકાત લેતા પ્રવાસીઓને પ્રભાવિત કરે છે.

૧.૪ અબજથી વધુ વસ્તી (વિશ્વની વસ્તીના લગભગ ૧૮ ટકા) ધરાવતા દેશમાં આવી વિવિધતા આશ્ચર્યજનક નથી. ૨૦મી સદીના અંતમાં, ભારતની રાષ્ટ્રીય સંસ્થા, એન્થ્રોપોલોજિકલ સર્વે ઓફ ઈન્ડિયાએ 'પીપલ ઓફ ઈન્ડિયા પ્રોજેક્ટ' હેઠળ દેશના તમામ રાજ્યોમાં ૪,૬૩૫ સમુદાયોનો વ્યાપક સર્વે હાથ ધર્યો હતો. તેમાં ૨૫ લિપિઓનો ઉપયોગ કરીને ૩૨૫ ભાષાઓની ગણતરી કરવામાં આવી હતી. સર્વેમાં એ પણ જાણવા મળ્યું છે કે ઘણા ભારતીયોને સ્થળાંતરિત પણ કહી શકાય કારણ કે તેઓ તેમના જન્મસ્થળની નજીક અથવા તેમના મૂળ સમુદાય સાથે રહેતા નથી.

ચાલો શોધીએ

વર્ગ પ્રવૃત્તિ તરીકે, (૧) ઓછામાં ઓછા ૫ સહપાઠીઓ અને તેમના માતાપિતાના જન્મસ્થળ અને (૨) તેમની માતૃભાષા અને તેઓ જાણતા અન્ય ભાષાઓની યાદી બનાવો. વિવિધતાના સંદર્ભમાં આ પ્રવૃત્તિના પરિણામોની ચર્ચા કરો.

વિવિધતા ખરેખર સુંદર છે, પરંતુ તેને સમજવી એટલી સરળ નથી. એક સદી કરતાં પણ વધુ સમય પહેલાં, બ્રિટિશ ઇતિહાસકાર વિન્સેન્ટ સ્મિથે આશ્ચર્યચકિત કરી દીધું હતું

> "આ આશ્ચર્યજનક વિવિધતામાં ભારતનો ઇતિહાસ કેવી રીતે લખી શકાય?... આ પ્રશ્નનો જવાબ આ હકીકતમાં રહેલો છે કે ભારત વિવિધતામાં એકતા' દર્શાવે છે."

"વિવિધતામાં એકતા' નો અર્થ શું છે? આપણે આ એકતા અથવા 'એકમાં અનેક'ને કેવી રીતે સમજી શકીએ અને વ્યક્ત કરી શકીએ? આ પ્રશ્નના જવાબ માટે આપણે ભારતીય જીવનના કેટલાક પાસાઓને સમજવાનો પ્રયાસ કરીશું.

© NCERT not to be republished

પ્રત્યેક માટે ભોજન

તમારા પૈકી કેટલાક વિદ્યાર્થીઓએ ભારતના વિવિધ પ્રદેશોના પદાર્થીનો સ્વાદ જરૂર ચાખ્યો હશે. તમને આ જાણીને આશ્ચર્ય થશે કે આપણા દેશ ભારતમાં, લાખો નહીં પરંતુ હજારો પ્રકારના વાનગીઓ અને પકવાનનો સ્વાદ માણી શકાય છે. તેમ છતાં કેટલાક નિશ્ચિત અનાજ જેમ કે – ચોખા, જૌ, ઘઉં, બાજરી, જુવાર અને રાગી અને વિવિધ પ્રકારની દાળનો લગભગ સમગ્ર ભારતમાં ઉપયોગ થાય છે.

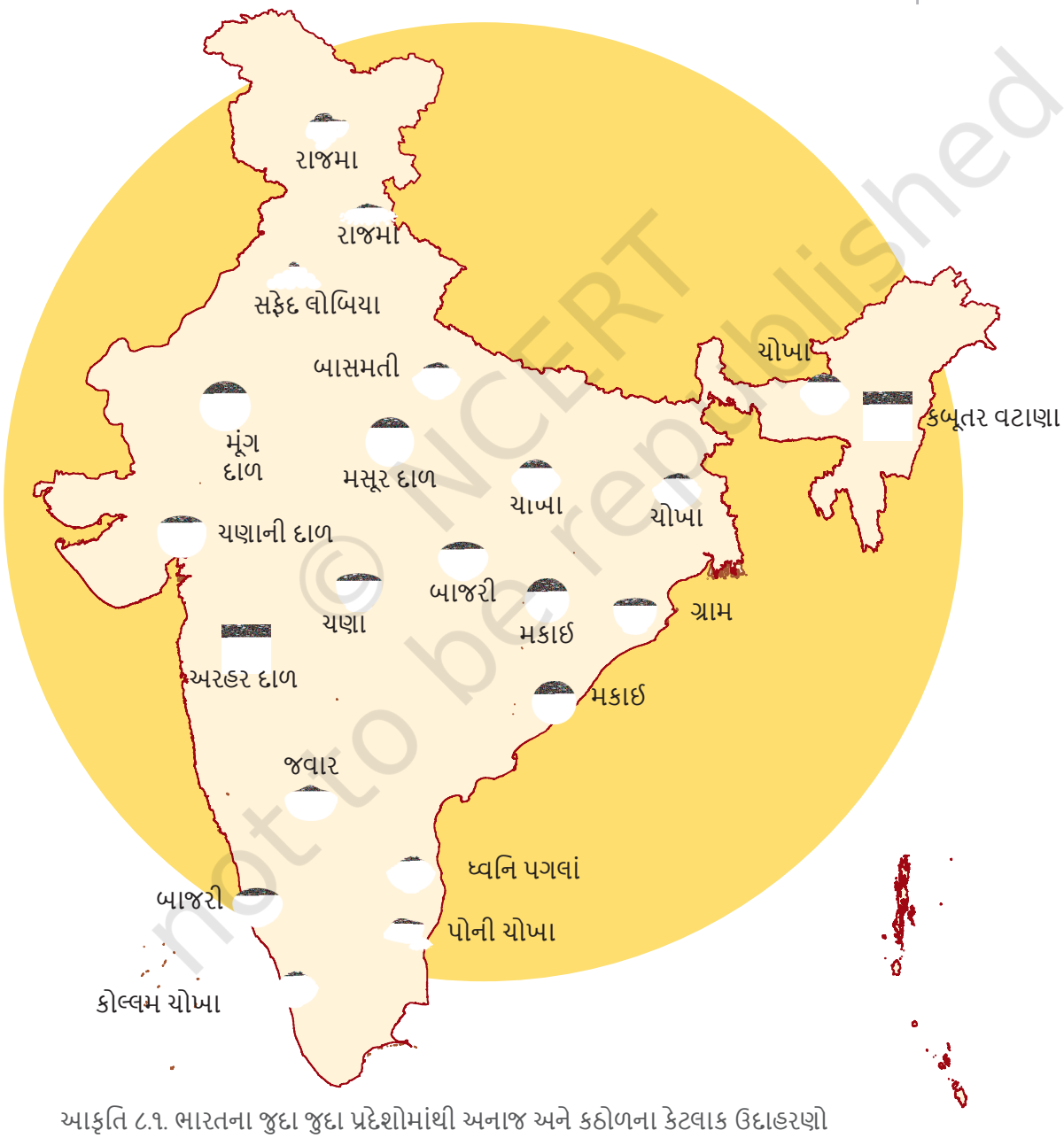

આકૃતિ ૮.૧. ભારતના જુદા જુદા પ્રદેશોમાંથી અનાજ અને કઠોળના કેટલાક ઉદાહરણો

© NCERT not to be republished

આ બધું જ મોટાભાગના ભારતીયોની મુખ્ય ભોજન છે, તેથી તેને 'મુખ્ય અનાજ' કહેવામાં આવે છે (ચિત્ર 8.1, પૃષ્ઠ 127).

તે જ રીતે હળદર, જીરુ, ઈલાયચી અને આદુ જેવા સામાન્ય મસાલાઓનો ઉપયોગ પણ સમગ્ર દેશમાં થાય છે. અમે આ યાદીને કેટલાક સામાન્ય શાકભાજી અને તેલ સાથે આગળ વધારી શકીએ છીએ. આ રીતે આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે કેવી રીતે એક જ પ્રકારની સામગ્રી (એકતા)માંથી વિવિધ પ્રકારની (વૈવિધ્યતા) અનગિનત વાનગીઓ અને પકવાન બનાવવામાં આવે છે.

ચાલો શોધીએ

→ વર્ગ પ્રવૃત્તિ તરીકે, તમારા ઘરમાં ઉપયોગમાં લેવાતી ખાદ્ય ચીજો (અનાજ, મસાલા, વગેરે) ની યાદી બનાવો

→ કોઈ પણ લીલી શાકભાજી લો અને વિચારો કે તમે તેનાથી કેટલા પ્રકારની વાનગીઓ બનાવી શકો છો?

વસ્ત્ર અને પરિધાન

ભારતના દરેક પ્રદેશના લોકોએ પોતાના કપડાં અને પોશાકની શૈલી વિકસાવી છે. છતાં, આપણે કેટલાક પરંપરાગત ભારતીય પોશાકોમાં સમાનતા શોધીએ છીએ, પછી ભલે તેમાં ગમે તે પ્રકારની સામગ્રીનો ઉપયોગ કરવામાં આવે. આનું સ્પષ્ટ ઉદાહરણ 'સાડી' છે, જે ભારતના મોટાભાગના ભાગોમાં પહેરવામાં આવતો લાંબો વસ્ત્ર છે અને વિવિધ પ્રકારના સૂતર અથવા દોરાથી બનેલો છે. આ મુખ્યત્વે કપાસ અથવા રેશમના દોરામાંથી બનાવવામાં આવે છે, પરંતુ આજકાલ તે કૃત્રિમ કાપડમાંથી પણ બનાવવામાં આવે છે.

આકૃતિ ૮.૨. વૈશાલી (આજે બિહારમાં) ની સાડીમાં એક મહિલાને પથ્થરથી રાહત

બનારસી, કાંજીવરમ, પૈઠાણી, પાટણ પટોળા, મુગા અથવા મૈસુર - રેશમી સાડીઓના કેટલાક પ્રખ્યાત પ્રકારો છે. અન્ય પ્રકારની સુતરાઉ સાડીઓ પણ છે. એકંદરે આ સીવેલા કાપડ (સાડી) ની સેંકડો વિવિધતાઓ છે.

© NCERT not to be republished

આ વણાટ અને ડિઝાઇનની વિવિધ પદ્ધતિઓનો ઉપયોગ કરીને તૈયાર કરવામાં આવે છે (આકૃતિ ૮.૩). કેટલીક ડિઝાઇન ફેબ્રિકનો જ ભાગ હોય છે, જ્યારે કેટલીક ફેબ્રિક વણ્યા પછી તેના પર છાપવામાં આવે છે. આખરે, રંગની ઘણી વિવિધતાઓ છે જે વિવિધ રંગોમાંથી બનાવવામાં આવે છે.

આ રીતે સાડીનો ઇતિહાસ લાંબો છે. કેટલીક સદીઓ બી.સી.ઇ. વૈશાલી (હાલના બિહાર) માં પથ્થરની કોતરણીમાં સાડી પહેરેલી એક સ્ત્રીનું ચિત્રણ કરવામાં આવ્યું છે. (આકૃતિ ૮.૨, પાનું ૧૨૮) છે..

આકૃતિ ૮.૪. સ્ત્રીઓ ઘણીવાર સાડીને ઘણા ઉપયોગો પર મૂકે છે

ચાલો શોધીએ

સાડીનું ઉદાહરણ એકતા અને વિવિધતાને કેવી રીતે પ્રતિબિંબિત કરે છે તે (૧૦૦-૧૫૦ શબ્દોમાં) સમજાવો.)

ધ્યાન રાખો

ઘણા લાંબા સમય સુધી, ભારત વિશ્વના શ્રેષ્ઠ યાર્નનું ઉત્પાદન કરતું હતું અને તે કાપડને યુરોપ જેવા દૂરના સ્થળોએ નિકાસ કરતું હતું. ૧૭મી સદીમાં, સુતરાઉ કાપડ પર છપાયેલી ડિઝાઇન 'છીંટ' યુરોપમાં એટલી લોકપ્રિય બની હતી કે તેના કારણે યુરોપિયન વસ્ત્રોના ભાવમાં ભારે ઘટાડો થયો હતો. આખરે, પોતાના ઉત્પાદનોને સુરક્ષિત રાખવા માટે, ઇંગ્લેન્ડ અને ફ્રાન્સે ભારતમાંથી 'છીંટ'ની આયાત પર પ્રતિબંધ મૂકવાનો નિર્ણય લેવો પડ્યો.!

ઉકેરી આકૃત્તિ પથ્થરની કોતરણીમાં સાડી: એક એવી ડિઝાઇન જે પેનલની સપાટીથી અલગ તરી આવે છે (જે પથ્થર, લાકડું, સિરામિક અથવા અન્ય સામગ્રીની હોઇ શકે છે).

સાડી પહેરવાની ઘણી રીતો છે. આ દરેક પ્રદેશ અને દરેક સમુદાયમાં બદલાય છે. હકીકતમાં, તેને બાંધવાની અને પહેરવાની નવી રીતો હજુ પણ શોધાઇ રહી છે, પરંતુ આખરે તે એક પ્રકારનું વસ્ત્ર છે - 'સાડી'.

© NCERT not to be republished

આકૃતિ ૮.૪ – સાડી પહેરતી સ્ત્રીઓ સામાન્ય રીતે કપડાનું અન્ય પ્રકારો ઉપરાંત ઉપયોગો (તસવીર - દક્ષિણ ભારતની).

ભૂતકાળની સદીઓમાં ભારતની મુલાકાત લેનારા વિવિધ વિદેશી પ્રવાસીઓ તેની સરળતા, સુલભતા અને તેને પહેરવાની વિવિધ રીતોથી પ્રભાવિત થયા હતા. વધુમાં, સ્ત્રીઓ સાડીનો ઉપયોગ કપડા તરીકે કરવા ઉપરાંત અન્ય હેતુઓ માટે પણ કરી રહી છે. આકૃતિ ૮.૪ માં છ ચિત્રો દ્વારા તેના સર્જનાત્મક ઉપયોગો દર્શાવવામાં આવ્યા છે.

ચાલો શોધીએ

→ ઉપરની તસવીરોમાં તમે જાણી શકો છો કે સાડીનો ઉપયોગ શેના માટે કરવામાં આવ્યો છે?

→ શું તમે સાડીના વધુ ઉપયોગો વિશે જાણો છો, અથવા તમે કલ્પના કરી શકો છો?

→ સાડીના ઉદાહરણને અનુસરીને, ધોતી માટે તમે જોયેલી વિવિધ શૈલીઓની યાદી બનાવો - કાપડ અને ધોતીના ઉપયોગો એમ બંને માટે. તમે કયું તારણ કાઢી શકો?

તહેવારોની વિવિધતા

ભારતમાં તહેવારોની અપાર વિવિધતા જોવા મળે છે. તમે નોંધ્યું હશે કે કેટલાક સામાન્ય લોકો લગભગ એક જ સમયે ભારતભરમાં ઉજવવામાં આવે છે, તેમ છતાં તેમના નામ અલગ અલગ છે. આપણે માત્ર એક જ ઉદાહરણ લઈએ – મકર સંક્રાંતિ, જે ૧૪મી જાન્યુઆરીએ કે તેની આસપાસ ભારતના ઘણા ભાગોમાં લણણીની મોસમની શરૂઆત દર્શાવે છે.

© NCERT not to be republished

નકશો એક જ તારીખ વિશે ભારતભરમાં સમાન તહેવારોના વિવિધ નામો બતાવે છે..

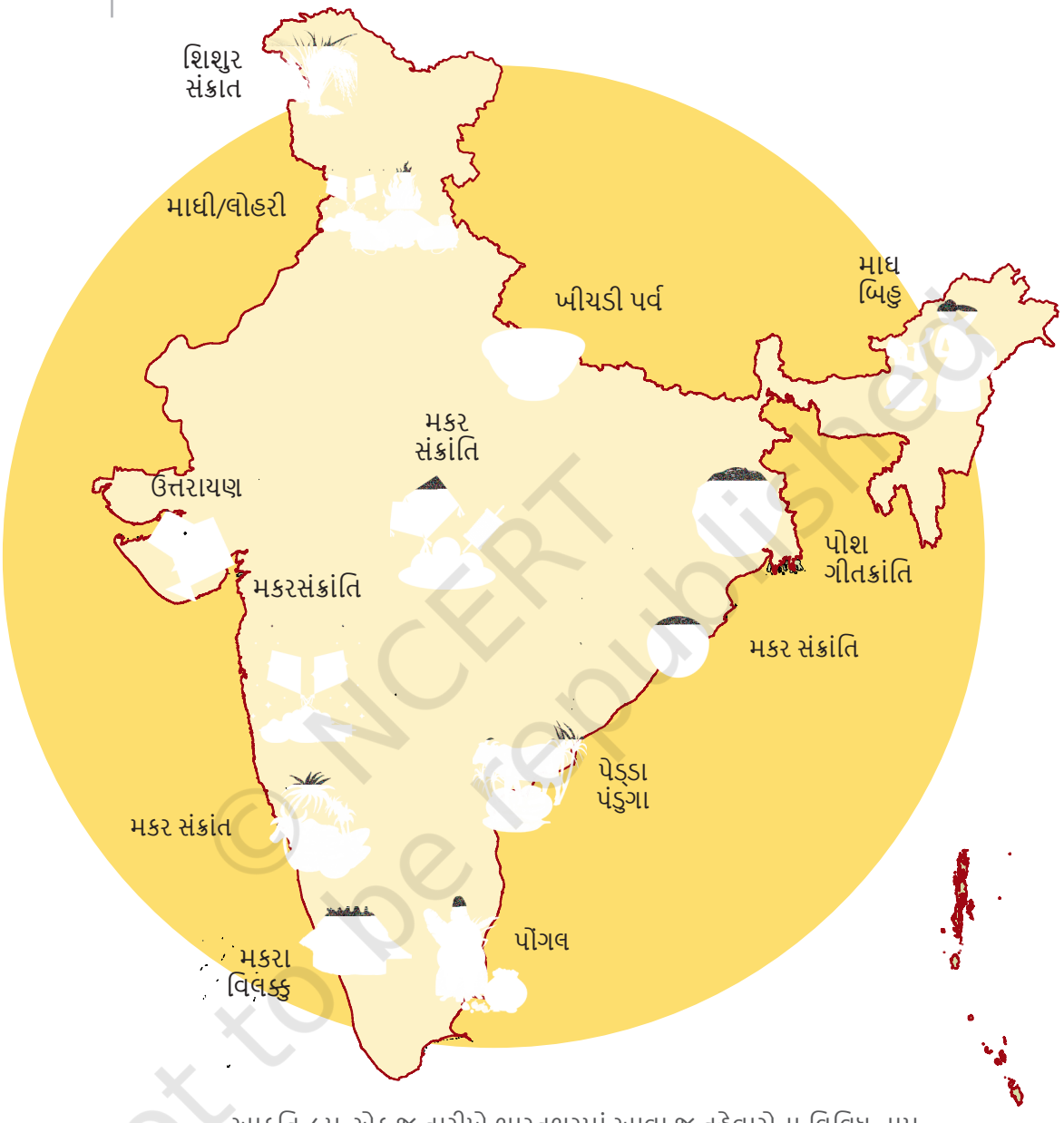

આકૃતિ ૮.૫. એક જ તારીખે ભારતભરમાં આવા જ તહેવારોના વિવિધ નામ

ચાલો શોધીએ

→ તમારો મનપસંદ તહેવાર કયો છે અને તમારા પ્રદેશમાં તે કેવી રીતે ઉજવવામાં આવે છે? શું તમે જાણો છો કે શું તે ભારતના બીજા કોઈ ભાગમાં ઉજવવામાં આવે છે, કદાચ કોઈ અલગ નામથી?

© NCERT not to be republished

→ ઑક્ટોબરથી નવેમ્બર દરમિયાન, ભારતમાં ઘણા મોટા તહેવારો આવે છે. દેશના જુદા જુદા ભાગોમાં કેટલાક મુખ્ય નામો અને તેમના વિવિધ નામોની સૂચિ બનાવો.

મહાકાવ્યનો વિસ્તાર

સાહિત્ય આપણને વિવિધતામાં એકતાનું બીજું સુંદર ઉદાહરણ પૂરું પાડે છે. ભારતીય સાહિત્યોમાં અત્યંત વૈવિધ્ય જોવા મળે છે (અને વિશ્વમાં સૌથી વધુ પ્રમાણમાં જોવા મળે છે). સદીઓથી, ભાષા, તકનીક, વગેરેમાં તફાવત હોવા છતાં, તેઓએ મહત્વપૂર્ણ થીમ્સ અને ચિંતાઓ શેર કરી છે. દાખલા તરીકે, પાચનતંત્ર વિશે કોણે સાંભળ્યું નથી? આનંદકારક વાર્તાઓનો આ સંગ્રહ, મુખ્ય પાત્રો તરીકે પ્રાણીઓ સાથે, આપણને જીવનની મહત્વપૂર્ણ કુશળતા શીખવે છે. મૂળ સંસ્કૃત ગ્રંથ ઓછામાં ઓછો ૨,૨૦૦ વર્ષ જૂનો છે, પરંતુ તેની કથાઓ લગભગ દરેક ભારતીય ભાષામાં સ્વીકારવામાં આવી છે. હકીકતમાં, તેઓએ ભારતથી આગળ વધીને દક્ષિણપૂર્વ એશિયા, આરબ વિશ્વ અને યુરોપ સુધીની સફર કરી છે, જેણે આ માર્ગ પરની વાર્તાઓના નવા સંગ્રહોને પ્રેરણા આપી છે - એવો અંદાજ છે કે પાચનતંત્રના લગભગ 200 અનુકૂલનો 50 થી વધુ ભાષાઓમાં અસ્તિત્વ ધરાવે છે! આ દર્શાવે છે કે કેવી રીતે 'એક' વાર્તાઓનો સંગ્રહ 'ઘણી' બની ગયો છે.'.

જો કે, સૌથી વધુ આકર્ષક કિસ્સો ભારતના બે મહાકાવ્યો - રામાયણ અને મહાભારત છે.

મહાકાવ્ય: એક લાંબી કવિતા સામાન્ય રીતે નાયકો અને ભૂતકાળના અન્ય મહાન વ્યક્તિઓના સાહસોનું વર્ણન કરે છે.

આ બે લાંબા સંસ્કૃત કાવ્યો, જે એકસાથે મળીને તેમના મૂળ સંસ્કરણોમાં લગભગ ૭,૦૦૦ પાનાં ભરી શકે છે, તેમાં ધર્મની પુનઃસ્થાપના માટે લડતા નાયકોની વાર્તાઓનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. મહાભારતમાં, પાંડવો પોતાના રાજ્યને પાછું મેળવવા માટે પોતાના પિતરાઈ ભાઈઓ, કૌરવો સામે લડવા માટે, કૃષ્ણની મદદથી, તેમના પોતાના પિતરાઈ ભાઈઓ, કૌરવો સામે લડવાનું કામ કર્યું હતું. રામાયણમાં, રામ, તેના ભાઈલક્ષ્મણ અને હનુમાનની મદદથી, રાઉમા, પોતાની પત્ની સીતાનું અપહરણ કરનાર રાક્ષસ રવાયાને હરાવી દે છે. આ વાર્તાઓમાં ઘણી ટૂંકી વાર્તાઓ છે જે મૂલ્યો પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરે છે, અને શું સાચું છે અને શું ખોટું છે તે વિશે સતત પ્રશ્નો પૂછે છે.

© NCERT not to be republished

આકૃતિ . 8.6. રામાયણના મુખ્ય એપિસોડને દર્શાવતી પેઇન્ટિંગ
(18મી સદી, હિમાચલ પ્રદેશ)

ચાલો શોધીએ

વર્ગની ચર્ચામાં, ઉપરના આકૃતિ 8.6 માં દર્શાવેલ ચિત્રમાં દર્શાવવામાં આવેલ એપિસોડ અને તેની સાથે સંકળાયેલ મહત્વની વિગતોને ઓળખવાનો પ્રયાસ કરો.

બે સહસ્ત્રાબ્દિથી પણ વધુ સમયથી આ બે મહાકાવ્યોનું ભારત અને તે પછીના પ્રાદેશિક સાહિત્યોમાં ભાષાંતર કરવામાં આવ્યું છે અથવા તેને સ્વીકારવામાં આવ્યું છે. આ ઉપરાંત, તેમાંના અસંખ્ય લોક સંસ્કરણો પણ છે. થોડાં વર્ષો પહેલાં, એક વિદ્વાને એકલા તામિલનાડુમાં જ એક સર્વેક્ષણ હાથ ધર્યું હતું અને "[મહાભારત ની] લગભગ સો આવૃત્તિઓની ગણતરી કરી હતી, જે લોકવાયકાઓમાં આપણી પાસે આવી છે." કલ્પના કરો કે આ સંખ્યા આખા ભારત માટે કેટલી હોઇ શકે!

હકીકતમાં, ઘણા સમુદાયો રામાયણ અને મહાભારત ની તેમની પોતાની આવૃત્તિઓ ધરાવે છે. તેઓએ આ મહાકાવ્યો સાથે તેમના પોતાના ઇતિહાસને જોડતી દંતકથાઓ પણ સાચવી રાખી છે. આ ખાસ કરીને ઘણા ભાગોમાં આદિવાસી સમુદાયો માટે સાચું છે

© NCERT not to be republished

ભીલો, ગોંડ, મુંડાઓ અને બીજા ઘણા બધા જેવા હિંદના લોકો. કાશ્મીર સહિત ભારતના ઈશાન અને હિમાલયના પ્રદેશોની મોટાભાગની જનજાતિઓ બે મહાકાવ્યોમાંથી એક અથવા બીજાની પોતાની આવૃત્તિ ધરાવે છે. આ આદિવાસી અનુકૂલનો મૌખિક રીતે પ્રસારિત થાય છે, સાથે સાથે રામાયણ અને મહાભારત નાયકો (સામાન્ય રીતે કોઈ પણ કે તમામ પાંચ પાંડવો તેમની પત્ની દ્રોપદી, પરંતુ કેટલીક વાર તેમના પિતરાઇ ભાઇ અને વિરોધી દુર્યોધન પણ) એ કબીલાઓના સંબંધિત પ્રદેશોની મુલાકાત લીધી હતી તે અંગેની દંતકથાઓ પણ મૌખિક રીતે પ્રસારિત થાય છે.

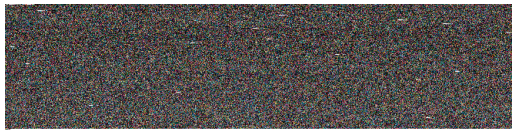

આકૃતિ ૮.૭. 'પાયા પાવર',
તમિલનાડુના નીલગિરિના એક જંગલમાં કોતરવામાં આવેલો એક પથ્થર હતો, જેમાં પાંચ પુઆવા બંધુઓનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું હતું. આ પથ્થર ધરાવતા મંદિરની જાળવણી ઇરુલા આદિવાસીઓ દ્વારા ત્યાંથી પસાર થતા પાવાવસની યાદમાં કરવામાં આવે છે.
વિસ્તાર.

નૃવંશશાસ્ત્રી કે. એસ. સિંઘે અમે અગાઉ જેનો ઉલ્લેખ કર્યો હતો તે 'પીપલ ઓફ ઇન્ડિયા' પ્રોજેક્ટનું નિર્દેશન કર્યું હતું (જુઓ પૃષ્ઠ ૧૨૬). મહાભારત ના કિસ્સામાં તેમણે નોંધ્યું હતું કે, "દેશમાં ભાગ્યે જ કોઈ એવું સ્થળ હશે કે જે પાંડવો જેવા મહાકાવ્યના નાયકો લોકવાયકાઓ અનુસાર મુલાકાત લેતા ન હતા." અને રામાયણ વિશે પણ આવું જ કહી શકાય. સદીઓ સુધી, કદાચ બીજા કોઈ પણ લખાણ કરતાં આ બે મહાકાવ્યોએ ભારત અને એશિયાના ઘણા ભાગોમાં સાંસ્કૃતિક આદાનપ્રદાનની ગાઢ જાળ ઊભી કરી. વિવિધતામાં એકતાનું વધુ એક ઉદાહરણ

આ પ્રકરણના વિષયને વધુ સમજાવવા માટે, આપણે આપણી યાત્રા ચાલુ રાખી શક્યા હોત અને ભારતીય સંસ્કૃતિનાં વધુ પાસાંઓ તરફ વળી શક્યા હોત. દા.ત., ભારતની શાસ્ત્રીય કળાઓમાં, જેમાં શાસ્ત્રીય સ્થાપત્યનો પણ સમાવેશ થાય છે, તેમાં વિવિધતા અને એકતા એમ બન્ને સહેલાઈથી જોઈ શકાય તેવાં છે. (તમે આ ક્ષેત્રોનો અભ્યાસ આર્ટ કરિક્યુલર એરિયા દ્વારા કરશો.)

અંતે, આપણે એ યાદ રાખવું જોઈએ કે ભારતીય સંસ્કૃતિ વિવિધતાને એક સંવર્ધન તરીકે ઉજવે છે, પરંતુ તે વિવિધતાને પોષતી અંતર્ગત એકતાની દૃષ્ટિ ક્યારેય ગુમાવતી નથી.

© NCERT not to be republished

આપણે આગળ વધીએ તે પહેલાં...

- તેના લેન્ડસ્કેપ, લોકો, ભાષાઓ, ડ્રેસ, ખાદ્યપદાર્થો, તહેવારો અને રિવાજોમાં પુષ્કળ વૈવિધ્ય ધરાવે છે.
- ઘણાં ક્ષેત્રોમાં વિવિધતાને સમજવી સહેલી છે, પરંતુ તેમાં એક અંતર્ગત એકતા પણ છે.
- તની એકતા વિવિધતાની ઉજવણી કરે છે, કારણ કે વિવિધતા વિભાજિત થતી નથી – તે સમૃદ્ધ બને છે.

પ્રશ્નો, પ્રવૃત્તિઓ અને પ્રકલ્પો

1. પ્રકરણની શરૂઆતમાં બે અવતરણો પર વર્ગ ચર્ચા કરો.
2. આ પાઠયપુસ્તકના પ્રારંભિક પૃષ્ઠોમાં રાષ્ટ્રગીત અને તેનો અનુવાદ વાંચો. તમે વિવિધતા ક્યાં જુઓ છો? અને એકતા ક્યાં? આના પર બે કે ત્રણ ફકરા લખો.
3. પાયાતંત્રમાંથી કેટલીક વાર્તાઓ પસંદ કરો અને તેમનો સંદેશો આજે પણ કેવી રીતે માન્ય છે તેની ચર્ચા કરો. શું તમે તમારા ક્ષેત્રની આવી જ કોઇ વાર્તાઓ જાણો છો?
4. તમારા પ્રદેશમાંથી થોડી લોક વાર્તાઓ એકત્રિત કરો અને તેમના સંદેશની ચર્ચા કરો.
5. શું એવી કોઇ પ્રાચીન વાર્તા છે કે જેને તમે કલાના સ્વરૂપ દ્વારા ચિત્રિત થતી જોઇ છે? તે કોઇ શિલ્પ, પેઇન્ટિંગ, નૃત્ય પ્રદર્શન, મૂવી હોઇ શકે છે... તમારા સહાધ્યાયીઓ સાથે ચર્ચા કરો.
6. સ્વાતંત્ર્ય પહેલાં ભારતના પ્રથમ વડાપ્રધાન જવાહરલાલ નેહરુ જ્યારે ભારતના ઘણા ભાગોમાં ગયા હતા ત્યારે તેમણે જે નીચેનું અવતરણ રજૂ કર્યું હતું તેની ચર્ચા વર્ગમાં કરો :

> "બધે જ મને એક સાંસ્કૃતિક ભૂમિકા જોવા મળી જેણે તેમના જીવન પર પ્રબળ પ્રભાવ પાડ્યો હતો. ... હિંદનાં પ્રાચીન મહાકાવ્યો, રામાયણ તેમ જ મહાભારત તેમ જ બીજા ગ્રંથોના લોકપ્રિય અનુવાદો તેમ જ ફકરાઓમાં આમજનતામાં બહોળા પ્રમાણમાં જાણીતાં હતાં અને લોકમાનસ પર પ્રત્યેક ઘટના, કથા તેમ જ નૈતિક તત્ત્વો કોતરવામાં આવ્યાં હતાં અને તેમાં સમૃદ્ધિ તેમ જ સારતત્ત્વ આપવામાં આવ્યાં હતાં. અશિક્ષિત ગ્રામજનો સેંકડો શ્લોકોને હૃદયથી જાણતા હશે અને તેમની વાતચીત તેમના સંદર્ભોથી ભરેલી હશે અથવા નૈતિક સાથેની કોઇ વાર્તા હશે, જૂના ક્લાસિકમાં સ્થાપિત છે"

© NCERT not to be republished